

addig nagy baj van. Nem nekünk, mert én már nem félek. A világnak. Auschwitz nemcsak a zsidókra tartozik. És nemcsak a náci bűne. Hanem Európáé és a keresztény világé is. Európának és az egyháznak ezzel szembe kellene néznie.

Az elmúlt három hónapban kétszer is meghívtak Magyarországra, de nincs kedvem menni. Az utóbbi húsz évben már háromszor lezsidóztak ott, és ha ez még egyszer megtörténne, azt hiszem, belehalnék. Itt is hallok néha antiszemita szót, de ha Magyarországon hal-

lom, vagy direkt nekem mondják, akkor visszajön ez a nagy fájdalom és szenvedés, s annyira megsebez és fölzaklat, hogy nehezen tudom elviselni. Meg kéne magyarázni az embereknek, hogy az egyes zsidók hibáért ne minden zsidót hibáztassanak. Amíg nem képesek az egyéneket látni, csak a zsidókat általában, addig nem lesz jobb a helyzet. El kellene végre jutni odáig, hogy ezt már külön magyarázat nélkül is megértsék...

1990. november

BRUCK EDITH /

Hol volt, hol nem volt...

Most, hogy újra kezdek, próbálok negyvenhat évi távollét után először az anyanyelvemen, magyarul írni egy önéletrajzot, tanúskodást, történetet, valót, azt, annyit és ahogyan az emlékezetem megőrzött, félek, hogy a szeméremmel kell még jobban megbirkóznom, mert úgy érzem, a saját nyelvem jobban le fog mezteleníteni, mint az olasz, amely mindig hagyott köztem és a szavakmondatok között valamiféle távolságot, védőpajzsot. Az idegen nyelvnek nem volt olyan mélysége, mint az anyanyelvnek lesz.

Egy megtanult nyelv kívülről jön, nincs belső gyökere, az anyanyelv az anyatej, a föld, a kultúra, a környezet, a kor.

Ha a főszereplőt nem úgy hívnák, mint engem, Editnek, sokkal szabadabb lennék, de ez az egyetlen igazi, ami sosem változott meg, és ha megváltoztatnám, még kevésbé tudnám, ki vagyok. Így sem könnyű; Magyarországon születtem, ami iskolát jártam, ott jártam, az

elemít. Hosszú hanykolódás után Olaszországban kötöttem ki, ahol harminchat éve élek, és harminchárom éve írok olasz nyelven regényeket, novellákat, filmet, forgatókönyvet, újságcikkeket, mikor mi akad, mi lehetséges. Fordítok is. Gyakran olvasok magyarul, sokszor dalolok fennhangon tiszta szívvel, néha sírok, és emlékszem olaszul gondolkozva Magyarországra, jobban mondván a fálumra. Magyarul számolok, és olykor-olykor álmodok a családomról, akik magyarul beszélnek, de a színhely nem magyar, hanem sokszor egy tenger közepe, ahol egy hajón vagyunk elveszve és veszélyben.

Ha valamelyik testvéremnél tartózkodom valahol a világban hosszabb ideig, vagy ha visszajövök egy magyarországi utamról, reggel, mikor felébredek, a macskáimhoz magyarul szólok.

Na, tegyük halálugrást a múltba, a magyar nyelvbe, az emlékezetbe. Tegyük meg a nagy utat visszafelé, szedjük össze, ami megmaradt, ami még élő, friss bennem, amit még nem írtam ki magamból. Fogjunk hozzá

a vallatáshoz! Az, hogy zsidónak, nőnek, szegénynék születtem, ott kell elkezdenem, mert ez a három tény határozónak bizonyult az életem minden korszakában, beleértve a jövőt is. Talán hozzá kell azt is fűznöm, hogy egy kis magyar faluban jöttem napvilágra, mondjam azt, hogy naphomályra? A legkisebb gyermeke voltam, vagyok egy számos családnak, ahol az apa gürcölt a kenyérért, és az anya nem tudta, melyik éhes szájra hallgasson előbb.

De ez valahogy, a szegénység, ott, ahol majdnem mindenki szegény, egész természetesnek tűnt, és az én gyermekkorom sem volt boldogtalanabb a másénál, esetleg csak az érzékenységem miatt. A baj az volt, hogy zsidó szegény voltam, szegényebb a többi zsidónál is, és ez már nemcsak dupla szégyen, bűn volt, hanem, dupla kín is, mert a kisebbség, ahova tartoztam, az is rossz szemmel nézett engem, egy olyan zsidó lányát, aki nemigen imádkozott, a gajokkal barátkozott, és szívesen ivott, ha volt miből, egy pohár pálinkát. Nem tudom, hitt-e igazán az apám, csak arra emlékszem, hogy a vallás-ügyek, az Isten áldása vagy verése, de neki csak az utóbbi jutott, idegesítették úgy általában. Bár kábította volna a hit, mint sok más szegény zsidót és nem zsidót, de szegény ebben sem volt szerencsés. Az, hogy apám keveset imádkozott, a sok más problémán kívül, anyámnak, aki mindenki kétségét és hanyagságát kipótolta, a mindennapi vita témájához tartozott. De apám nemigen felelt általában semmire, vagy eltűnt, vagy hallgatott, vagy ígéretet, vagy bólogatott, ha már nem bírta idegileg, levágta az ócska kalapját a földre, és magára csapta az ajtót.

Anyám nem lehetett kíméletes, apám szerepe, kötelessége az volt, hogy kenyeret keressen, és ruházza a hat gyermekét, az anyámé az, hogy szemrehányást tegyen, és kiveszekedje belőle legalább a legszükségesebbet, de nem mindig sikerült. Apámat szántam, anyámra sokszor haragudtam, mert fáj a veszekedésük, de ma azt hiszem, az apám tehetetlen hallgatása könnyebb volt, mint anyámnak előteremteni a mindennapi eledelt és foldozni-toldozni, mosni és vasalni a ház rongyait.

Ó, ma is előttem van, a halom culával, még a kapcát is mosta, varrta, amelyek a sparihert tetején sültek, bűztek, gőzölögtek a pislogó petróleumlámpa sápadt fényében. Ha anyám nem vette észre, én vagy a bátyám, Laci, felsrófoltuk a lámpát, hogy ne vakoskodjon annyit, de azonnal felkapta a kerek fejét, és ránk ordított:

„Ki húzta fel a lámpát? Ha nem lesz petró, majd az Istenhez menjete panaszkodni”.

„Magától jött fel” – védekeztünk, és sokszor tényleg úgy is volt, de ő érezte, tudta, hogy hazudunk, az anyánk volt, ezer szemű, ezer fülű és gumikezű. Ha rám akart ütni, elért mindig!

Mint gyerekek nemigen követelőztünk, azt hiszem, beláttuk, hogy nem volt, ha pedig néha-néha volt, még egy darabka csokoládéval is a mennyben éreztük magunkat, és én úgy tartottam, szopogattam, ízlelget-

tem a számban a drága kincset, mint a német náci lágerekben a harapás csirizes, fekete, keserű kenyeret.

Most, ha megkérdezem magamtól, milyenek voltak a gyerekéveim, azt felelem, hogy mindennel együtt a legszebbek, pedig tudom, hogy sok hiányt éreztem, de a materiális hiányt, ha az ember nem biafrai, előbb-utóbb esetleg bepótolhatja, de azokat, akik már meghaltak, azokat nem, akik nem betegségben vagy öregségben haltak meg, hanem el lettek pusztítva, mint az ártalmas férgek, elégetve, ebbe nem lehet, nem szabad belenyugodni, sem elfelejteni. Ha őket elfelejtjük, még egyszer megöljük őket, és velük együtt azokat, akik őrütnak haltak meg ártatlanul, és hálnak meg a szemünk előtt mindennap. Tudom, hogy rám, amióta írok, a tetoválás helyett, a sárga csillag helyett újabb bélyeget nyomtak: azt, hogy az a Bruck mindig az üldözésekről beszél! De ki beszélhetne, ha nem az üldözött? Anyámnak igaza volt, mikor azt kiabálta, hogy nem fogom be a számat soha, egy istenverése vagyok, egy éhes nagy szájjal több; tele szóval és kérdésekkel, azt hiszi, hogy az embernek mindenre felelete van, ideje, hogy ráfigyeljen, kényeztesse is, és befonja a copfjait.

„Nekem nem sok időm van a kölykeimmel törődni!” – panaszkodott. „Akkor miért vagyunk? – kérdeztem. – Miért hoztál a világra?” „Miért jöttél, akart a nyavalya, nem én. Az Isten adott, és az vegyen el, hogy ne járjon már annyit a szád, és könyörüljön meg rajtam is, hogy ne egyétek meg az életemet.”

„Te jó husika vagy” – kezdtem elviccelni anyám higgadt hangját, amely jobban megijesztett, mint az ordibálása, a dühe, az átka. „Hagyj békén” – tolt el a kemény, gömbölyű csípőjétől, amit meg akartam harapni, simogatni, enni. Ha engedte volna magát, meg is ettem volna, annyira szerettem, hisz az anyám volt. Nagyra kelt fehér kenyér, puha húsos karokkal, kemény vastag combokkal, vaszekekkel, mikor ütött, de áldottal, ha simogatott. És milyen jó, étvágygerjesztő szaga volt! Hagyma érzett rajta, liszt, fahéj, sárgadinnye, vér, szegénység, paprikás krumpli! Azzá vált, amihez nyúlt: csirke, liba, leves! A teknő, amelyben mosott, a lepedő, amit kiterített, a ház, ahol forogott.

Ha tudta volna mennyire szerettem, biztos megsimogatta volna a szőke fejemet, melyet eltolt a meleg öléből. Törődött volna velem, nem kiabált volna rám, amikor nem segítettem, ha játszani akartam, ha sokat kérdezgettem.

„Ne tőlem kérdezd, az Istentől” – nézett fel a nedves plafonra a napnak minden órájában, mert mindenért az Istent áldotta, és mindenért apát okolta, csak ha nagyon dühös volt, veszekedett az Istennel, mintha a családtagja lett volna, a férje, az apja. De a végén kibékült vele mindig, előbb, mint az apámmal vagy velünk, az Istenre nem tudott sokáig haragudni, és még bocsánatot is kért tőle, de tőlünk soha. Még imádkozott is hozzá, hogy lerója a bűnét.

„Ő tudja, mit csinál” – fejezte be újra a plafonra nézve, és visszatért a munkájához, mert mindig csinált valamit.

Sose állt meg a keze. Sose pihent az ölében, csak ünnepnapokon.

„Én mit tehetek?” – fordult hozzánk is sokszor. – „Szappant főzök, paprikát árulok, hogy zabáljatok valamit. Ha az apátoktól függene, éhen halnátok. Őt nagyon érdekli” – folytatta magában, a bűdös gőzölgő szappant keverve. – „Teszek-veszek, már nem tudok mit kitalálni, az apátok családja ránk se fütyül. Ha nem lenne az én bátyám, Ignác, az én testvéreim, járhatnátok csupaszasz seggel!”

„És apu mit tehet, ha nincs munkája?” – járt a pofám.

„Te csak hallgass, senki se kíváncsi a véleményedre” – emelte fel a kipiroslott, szép kerek arcát.

„Tőlem senki se kérdez semmit, mert én vagyok a legkisebb” – folytattam.

„És a legrosszabb.”

„Úgy látszik, a legkisebbek a legrosszabbak” – szóltam vissza.

„Jó, jó, hagyd már abba, ne szellemeskedj, nem szórakoztató.”

„A túlokos – licitált rá Adél. – Inkább fogd a drága kezecskédbbe most te azt a fakanalat, és segíts az anyádnak” – intett kötelességre.

„Jó, jó, keverem, ha kell.”

„Igen, te nagyon tudod keverni, neked erre van fejed – mondta anyu. – Még lespicceled magad. Csak az hiányzik az életemnek, hogy valami bajotok legyen. Ha mással nem, az Isten megáldott szép, okos gyermekekkel. És ha Laci is egészséges lenne, és nem fájna annyiszor a hasa, már nem is kérnék mást a Mindenhatótól. De az a rohadt antiszemita orvos el se jönne, ha Isten őrizz, kellene. És miből fizetnének ki? Még egy pár tyúkunk sincs most, mint annak a parasztnak, az apátok azt is csak ígéreti, mint a libákat. De még se liba, se kukorica, majd magammal tömöm meg, ha lesz is!”

Én és Laci egymásra néztünk, és elkezdtünk nevetni. Ő is biztos arra gondolt, hogy ha anyu kitömne magával egy libát, a liba felpukkanna.

„Csak nevessetek – morgott. – Van min. Nehogy sírás legyen a vége.”

Lacival neveltünk tovább, csak az Adél szemei állították le a röhögőgörcsünket, ami gyakran ránk jött, akár-mikor: az asztalnál, az ágyban, ünnepi ceremóniák közepette.

„Menjetek vízér” – mondta anyu komolyan.

„Én nem megyek” – feleltem.

„Én sem” – mondta Laci.

„Akkor mentek mind a ketten” – hangzott apám hangja, aki csak ült, és hallgatott a homályban, tudta, hogy jobban jár, ha kevesebbet beszél, és azt a kevés időt, amit otthon tölt, inkább úgy tölti, mintha ott se lenne.

„Na, apátok megszólalt – sóhajtott fel anyu. – Parancsolj már nekik – fordult hozzá. – Amint látod, rám nem hallgatnak, én a fálnak beszélek. Nekem úgy mondanak nemet, mint a pinty. Nem számítok. Legyél apjuk! Tőlem nem félnek. . .”

Lacival megfogtuk a veder fülét, és szó nélkül elindul-

tunk a kútra. Nem mertük mondani, hogy félünk a fasisztáktól, mert akkor még kevesebbet engedtek volna játszani a szomszédok fiaival vagy az iskolatársainkkal, akik közül sokan megvadultak, és ha nem is támadtak ránk, a vizünkbe köptek, felborították a vedret, vagy hagyták, hogy álljunk és várjunk, amíg az újonnan jöttek meg nem töltik a vedrüket, a kancsójukat, és majd csak megunnak parancsolni a kút körül, vihogni ránk, a két nebihre, akik csak hallgattak, tűrtek, bármilyen megalázást vagy provokációt. Én még egy kétéves körüli gyerekhez sem mertem nyúlni, aki rám köpött, és még alig tudott beszélni, de azt, hogy bűdös zsidó, már megtanulta. Nekem minden csendőr, minden antiszemita, gyerek, öreg, felnőtt óriás kezdett lenni, és a hatalma is végtelen volt. Szabadon csinálhattam, mondhatott bármit egy zsidónak, törvényes volt minden akciója, és addig húzogathatta a szakállát akárkinek, ameddig jólesett neki.

„A tudatlan ember előbb fontoskodik a hatalom körül – vigasztalt apám. – Azt hiszi, ha szótfogad, többre megy, az erősebbet szolgálni elvesz a félelméből, a gondjából, egyenlővé teszi a többséggel.”

„Lenke rendes” – védtem a barátnőm, mikor anyám felsorolta, miért nem akar elengedni játszani.

„Nem etetted meg szalonnával erőszakkal? Már elfelejtetted? Te mindent elfelejtesz? Nincs bőr a pofádon? Mégy könyörögni nekik? Várod, hogy köszönjenek? Hogy ne uszítsák rád a dög kutyáikat?”

„Nem mindenki rossz, anyu. Lidi néni nem jó? Bocsor tanító bácsi is véd minket. A Tarpay Klára tanító néni is.”

„Három fehér holló!”

„Nemcsak három, anyu” – nyafogtam.

„Ki még, ki? Sorold! Terjékné felvizezi a tejet, amióta az emberek megbolondultak a faluban is. És még szólni se merek. Hálát adok az Istennek, hogy nem mond nemet, de még mondhat!”

„Te mindent feketének látsz” – hánytam szemére.

„Bár ne látnék. Azt hiszed, jókedvemben mondom azt, amit mondok? Nem látod, mi van körülöttünk? Vak vagy, vagy süket? És még ez semmi ahhoz képest, ami lesz!” – tette hozzá fenyegető hangon.

„Endre is rendes” – futott ki a számon, mert az eszemben volt. Talán az első szerelmemnek mondhatnám ma, habár akkor nem tudom, erősebb volt-e bennem az irigység, mert ő gimnáziumba járt Sárospatakra, vagy a vonzódás a serdülő fiúhoz, aki pár évvel idősebb volt nálam, és velem olvasott az erdőben Ady-verseket.

Laci és Adél kuncogva nevettek, és kétértelműen néztek rám, de anyu előtt nem mertek húzni Endrével.

„Menj csak, tűnj el a szemem elől – mondta ki végre anyu. – De ne gyere haza bőgve” – tette hozzá, miközben repültem a töltés felé, ahol a játszótársaim vártak, akikkel nyáron napszámba mentem almát szedni, akikkel görögdinnyéből nagy piramist építettem, akikkel egy évben születtem, egy iskolába jártam, akik esetleg ha mondtak is antiszemita szót, ha énekelték is néha, hogy bosszantsanak valamiért: „Éljen a Szálasi meg

a Hitler”, nem bántottak, nem tettek ellenünk semmit. És ez már részvétnak számíthatott, mint azok, akik mernek köszönni, kölcsönadni egymár tojást, vagy felsőhajtva azt mondani: „Szegény zsidók, mit művelnek velük. Kinek tettek rosszat szegények.”

„Jaj azoknak, akiket a magukféle koldusok nyomnak el – mondta apám, ha nagy ritkán megszólalt. – Azokból ezeréves gyűlöletet váltanak ki, és elhitetik velük, hogy mindenért a zsidó hibás. Adnak nekik egy céltáblát, egy bűnbakot, elfelejtetik velük a saját cőreszukat, jogukat. Jaj annak, akiket az üldözött üldöz, a kizsákmányolt zsákmányol ki. Ez a sok szerencsétlen buta paraszt mit tudja, mit csinál? és miért csinálja?”

„Jaj annak, aki úgy gondolkozik, mint te” – szól közbe az anyám.

„Még védi is őket. Még meg is magyarázza ezeknek az állatoknak az állatságát.”

„Az ember jobb, mint amivé teszi egy rendszer, Berta – mondta apám. – Egy népből, ugyanúgy, mint egy emberből, ki lehet hozni a legrosszabbat is, de a legjobbbat is.”

„Csak azt lehet belőlük kihozni, ami van bennük, Sándor. Te csak ne filozofálj, a magyarok sosem mentek a szomszédba antiszemitizmusért.”

„Az erőszak nem győzhet, ez a rendszer felborul” – reménykedett apu.

„De te már akkor nem leszel – vágta oda anyu. – Megdöglünk mint a kutyák.”

Mi, gyerekek, az anyám szavainak nem adtunk több súlyt, mint máskor. A nagyobb testvéreim, akik Budapesten dolgoztak, nem tudom, mit gondoltak, azt sem, hogy Adél vagy Laci mit hittek, anyu szavainak biztos nem, mert akkor nem maradtak volna olyan csöndben. Én tudom, hogy amíg játszani akartak velem, addig játszottam. Lehet, hogy nem vettem észre, vagy nem akartam észrevenni, mily veszély fenyeget bennünket. Ma is elhárítom, ami nagyon fáj, ami elviselhetetlen érzés, olyan, ami elveszi a lélegzetemet. Hogy is bírtam volna ki azt a tényt, hogy a szomszéd rám uszítja a kutyáját? Azért akart megharapni, mert hamis, mert mindenkinek nekimegy? Hogy tudtam volna elviselni, megérteni, hogy a kegyetlenség lett a rend? Hogy hihettem volna el, hogy előbb-utóbb ha nem is aktív foglya, de szolgája, cinkosa lesz az emberiség a legszégységteljesebb kornak és tettnek? És ki merte volna elhinni, elképzelni azt, ami ránk vár? Még olyan ember nem született, se apa, se anya, se Isten, akinek el lehetett volna hinni azt, ami már valóság volt a zsidóság nagy részének, a cigányoknak, az ellenállóknak, minden olyan embernek, aki nem értett egyet a náci-fasiszta gyilkosok millióival.

De kit tudott, ki törődött akkor a világgal? Az én világom a szomszéd volt, a barátnőm volt, és az anyám hiába mondta, hogy Magyarországon sem vagyunk otthon, a mi hazánk Palesztina, ahova majd egy nap elindulunk, ha nem ölnek meg előbb, én Tiszakarádon nőttem fel, és ha zsidó voltam és vagyok is, azért még lehettem tiszakarádi! Palesztina messze volt, talán nem is létezett,

csak azzal vigasztaltak bennünket, gyerekeket, ha sírva mentünk haza, mert lezsídóztak. Palesztina anyu bálványja lehetett. A nagy reménye. A legszebb álma. Még Izrael neve családias volt nekem, mert előfordult az imákban, amit én nem tudtam olvasni, de hallottam anyámtól, apámtól otthon és a templomban, de Palesztináról úgy mesélt anyu, mintha semmi köze se lenne a valósághoz; ahol tej és méz folyik, ahol csak szentek élnek, ahol mindenki szereti egymást és béke van, valami mennyország lehetett a túlvilágon! Én zsidóul alig-alig tudtam, a vallásról csak az alkalmi hagyományos rítusokat. És az ünnepeknek főképpen azért örültem, mert többet ettem, esetleg egy új rongyot kaptam, ha apám megfogta az isten lábát.

Egy délután, tollfosztás közben, hirtelen benyitott két csendőr. A huzat szétszórta a pihét, anyám kapkodott a levegőben, és mi is gyerekek, mint a hópehely után.

„Zsidó, gyere” – szólta oda az egyik az apámnak, aki mint mindig, a sarokba húzódtott.

Anyám észbe kapott. A pehely a levegőből rászállt a csendőrök egyenruhájára, anyu halálsápadt arcára, testére, mely apu elé állt, mint egy anya, aki a gyermekét védi.”

„Mi bajuk van veled? – kérdezte. – Nem csinált semmit.”

„Ki vitte be Sárospatakra az özvegy Karásziné borjúját? Mozogj, az istenedet!” – közeledett apuhoz, aki olyan sovány volt, hogy nem látszott ki anyu teste mögül.

„Már nincs férfi a faluban, csak özvegyek, öregek, ki segíthetett volna a szegény asszonynak?” – magyarázta anyu.

„Milyen jók vagytok ti, zsidók” – gúnyolódott az egyik, akit, azt hiszem, Baranyainak hívtak.

„Ne vigyék el a férjemet, urak, belehalok a gyerekeimmel együtt. Az Isten sem fogja az uraknak megbocsátani. A férjem megsebesült, harcolt ezért az országért, mint minden magyar.”

„Ő nem magyar, hanem zsidó! Fogja be a száját, és álljon el innen!”

„Könyörgök, urak, ez az ember ártatlan, mint egy megszületett gyermek. Nem ártott az életében még egy légynek sem, mondják azt, hogy nem találták itthon, segítsenek.”

„A parancs parancs. A laktanyába visszük, induljunk, öreg.”

Anyám villámgyors sebességgel, hogy honnan, azt nem tudom, összeszedett egy sálat, egy kabátot, kesztyűt, élelmiszert, egy imakönyvet. Új csodát művelt, és mi, gyerekek megkövesedve néztük, hogy repül a pehelyfellegekben a konyhából az egyetlen szobába, miközben a csendőrök undorral köpködtek a kezükbe, és tisztították a szép egyenruhájukat a zsidó pehelytől.

Anyám csomagjai és állati jajgatásai elkísérték aput a düledező, rohadt kórósövényig.